

Interesujące świadectwo owych czasów daje, obok Herodiana, biskup Kartaginy, św. Cyprian, który w swoich pismach, w sposób silnie nacechowany pragmatyzmem, ale zarazem i niewolnym od mistycyzmu i skrajnego momentami pesymizmu, ukazuje cały szereg zjawisk niepokojących mieszkańców zarówno prowincji, jak i całego cesarstwa. Ten typowy przedstawiciel mentalności zachodniej, zdecydowanie odwołujący się do tradycjonalistycznego nurtu w Kościele starożytnym, niechętny filozofii, a nawet i do pewnego stopnia teologicznym spekulacjom, a jednocześnie pozostający pod dostrzegalnym wpływem azjatyckiej szkoły retorycznej, stosunkowo rzadko popada w ową tak charakterystyczną dla tych czasów przesadę czy egzaltację i potrafi na ogół zachować umiar w swoich wypowiedziach i postępowaniu.

Chyba najlepiej charakteryzuje tę postawę, pełną wewnętrznych sprzeczności, sposób, w jaki opisuje społeczeństwo w *Ad Donatum* i *Ad Demetrianum*. Jest to spojrzenie niejako z góry, z której dostrzega się świat jedynie w ciemnych barwach; wszystko wokół ocieka krwią i topi się w rozpuście, na drogach i morzach pełno bezkarnych band, wojny toczą się niemal bez przerwy, zaś trzęsieniom ziemi i klęskom głodu nie ma wręcz końca, podczas gdy na polach brakuje robotników, a w armii żołnierzy². Ten obraz "upadającego świata" z mrocznej epoki (*saeculi tenebrae*), pojawiający się zresztą i u innych autorów, jest na tyle fascynujący i sugestywny, że powstaje pytanie na ile odpowiada on ówczesnej rzeczywistości.

Warto w związku z tym zauważyć, że dominująca nadal w nauce dosłowna interpretacja zachowanych źródeł powinna w większym stopniu uwzględniać ówczesne realia społeczne, jako że nie mamy tutaj do czynienia z relacjami typowych kronikarzy, a narracja opiera się raczej na klasycznej retoryce. Tym samym sposób przedstawiania świata, ludzi i wydarzeń, jest przede wszystkim

2, 1975, 691-787; P. Charanis, *Observations on the transformation of the Roman world in the third century and the question of the fall of the Empire*, w: ANRW II 2, 1975, 551-559; F. Kolb, *Der Aufstand der Provinz Africa Proconsularis im Jahre 238 n. Chr.*, "Historia" 26(1977) 440-478; NN. Bielova—M.J. Siuziumov, *K voprosu o krizisie v rimskoj imperii III v.*, AntDiSV 15(1978) 5nn.; H.J. Drexhage, *Wirtschaft und Handel in den frühchristlichen Gemeinden (1.3. Jh. n. Chr.)*, RQ 75(1981) 1-72; R. Pankiewicz, *Fluktuacje wartości metali w późnorzymskim systemie monetarnym*, "Wiadomości numizmatyczne" 27(1983) 167-199; tenże, *Fluctuations de valeur des métaux monétaires dans l'Antiquité romaine*, Frankfurt am Main-Paris 1983, 58nn.; T. Kotula, *Kryzys III wieku w zachodnich prowincjach cesarstwa rzymskiego*, Wrocław 1992.

² Por. Augustinus, *De doctrina christiana* IV 14, 31; G. Niemer, *Cyprian als Kritiker der spätrömischen Kultur und Bildner des Christentums*, "Deutsche Evangelische Erziehung" 49(1939) 96-112, 146-149; A. Beck, *Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian. Eine Studie zur frühen Kirchengeschichte*, Aalen 1967, 108nn.; G. Alföldy, *Zeitgeschichte und Krisenempfindung bei Herodian*, "Hermes" 99(1971) 429-449; tenże, *Der heilige Cyprian*, dz. cyt., s. 480nn.; T. Kaczmarek, *Świat rzymski w ocenie chrześcijan Kartaginy w III w.*, w: *Chrześcijaństwo a życie publiczne w cesarstwie rzymskim III-IV w.*, red J. Śrutwa, Lublin 1988, 63nn.